

Bursa Halk Kültüründe Eski Türk İnançlarının İzleri ve Bunların Türk Dünyası Sözlü Anlatmalarındaki Yansımaları*

Yard. Doç. Dr. Metin ARIKAN**

Bursa halk kültüründe gördüğümüz bazı pratikleri ve bunların özelliklerini açıklamaya yarayacak teorik temeli oluşturmaya ve böylece bunların sembolik anlamlarının ardındaki gerçek anlamları ortaya çıkarmaya çalışacağız.

Bazı Bursa evlerinin dış cephelerine geyik boynuzu asılmasının; özellikle sonbaharda ve ilkbaharda, mezarların yanında değil de tam merkezde ölü aşı verilmesinin ve türbelere kırmızı, sarı ve yeşil örtüler bağlanması gibi pratiklerin mitik temellere dayandığını gösteren deliller Türk Dünyası anlatmalarından örneklerle desteklenecektir.

Türk halklarının sosyal, kültürel, tarihî ve siyasî hayatından önemli ipuçları barındıran sözlü gelenek ürünleri aynı zamanda bu ürünlerin yaratıcılarının dünya görüşü, halk felsefesi ve davranış biçimini yansıtır. Bu özellikler Türk Dünyası coğrafyasında yaşayan Türk halklarının sözlü geleneğinde de paralellik göstermektedir.

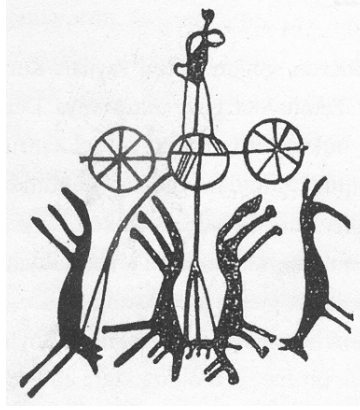
Ağzında çiğnediği ölümsüzlük otuyla uzun hayatın, ölümsüzlüğün sembolü olan;(Esin1976: 151, Roux 2001:124) kutsal kişilerle ilişkisinin olduğu ve sürü halinde geçtiği yörelerdeki insanlara hayır-dua ettiği ileri sürülen; yeryüzünün simgesi olarak kabul edilen; boynuzları güçlü bir nazarlık olarak kapılara, duvarlara asılan (Roux 2001:197) boynuzunun fitiğe, uyuz hastalığına iyi geldiği düşünülen; boynuzlarından hazırlanan kan iksirinin içinde yatanların beş günde gençleşeceğine inanılan; boynuzlarından dolayı hayat ağacına benzetilen; yine tek bir boynuzdan yayılan boğumları sayesinde verimliliğe, bolluğa işaret eden ve hatta çatallı boğumlarının yedi başlı ejderhayı andırdığı da söylenen;(Serikbol:97) kürekkemiğine bakılarak kehanette bulunulan, rehberlikte uzmanlaşmış, (Roux 2001:97); elimizdeki tarihî kayıtlara göre Saka döneminden beri mezarlara ve her çeşit dokumaya nakış edilen bu “kut”lu hayvanın kerameti acaba nereden kaynaklanıyordu?

Türklerde de aynı Çin Kozmolojisinde olduğu gibi Göğün Altın Kazık(Demir Kazık) etrafında döndüğü, Yitiken (Yedi Hanlar) denen Büyük ayı yıldız takımının Tanrının bindiği araba şeklinde resmedildiği ve Kutup yıldızına bağlı olarak mevsimler

*Uludağ Üniversitesi, II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumunda bildiri olarak sunulmuştur. II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri Kitabı Cilt II, Bursa 20-22 Ekim 2005, s. 401-413.

** Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

boyunca gökyüzünde dairesel şekilde hareket ettiği; böylece yıllık takvimi belirlediğini biliyoruz. (Esin 2001: 40) Bu arabayı çeken hayvanın da geyik olduğu Göktürk mezarı yanındaki resimde açık bir şekilde görülmektedir. (Resim 1) Demek ki geyiğin dairesel

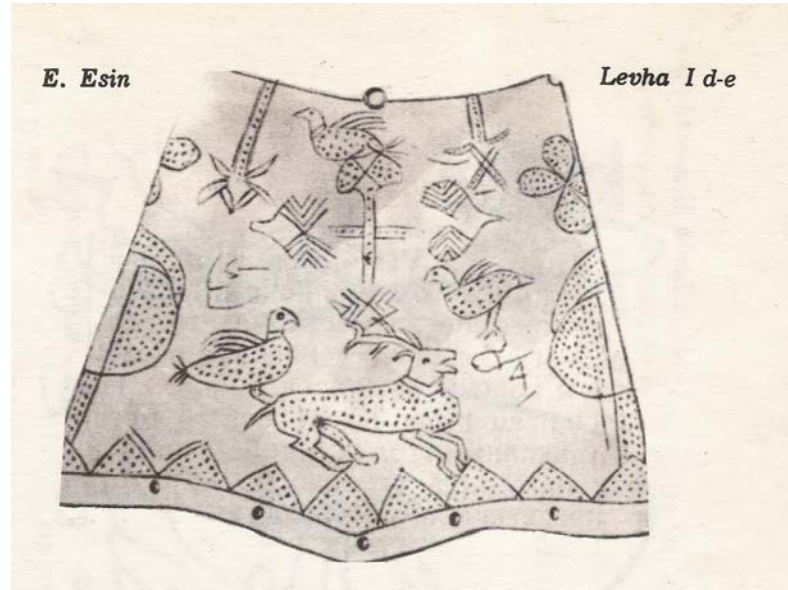
(Resim 1) Esin 2001

bir şekilde dönüşü bir yıllık bir zaman dilimine denk geliyordu; yani yıllık takvimi simgeliyordu.¹

Gök kubbenin Altın Kazık etrafında bir yıllık dolanımın yanında, ayrıca bir de yıldızları taşıyan; Kaşgari'nin kök çığrısı ve felek dediği, Yusuf Has Hacib'in ise tezginç(dönen) dediği gök çarkının döndüğü varsayıyordu ve bu çarkı da bir çift göksel ejderin çevirdiği düşünülmekteydi.

Öyleyse Türkler de zamanı belirleyen iki çark vardı ve bu çarklardan birini geyikler, diğerini de ejderler çevirmekteydi. Geyiğin de ejder gibi hem yaruk hem de kararık ilkesine bağlı olarak iki şeklinin olduğu ve hem göksel mekânın hem de zamanın simgesi olduğu ortaya çıkmaktadır. Geyiğin hem yaruk hem de kararık özellikler taşıdığını gösteren başka örneklerle Kazaklar arasında geyikle ilgili anlatılan efsanelerde, masallarda vb. oldukça sık karşılaşmaktayız. Bunlarda genellikle geyiğin başının veya boynuzunun altın, kuyruğunun gümüş olduğu bildirilmektedir. (Ay Altındaki Aybarşa Güzel ve Han Kızı vb. masallarda olduğu gibi) Biliyoruz ki altın madeni gök unsuru, gümüş ise yer/su unsurudur. Ayrıca tarihî kaya resimlerinde gördüğümüz hayvanların renklerinin genellikle alaca veya siyah benekli olmasını da yeryüzünde dolaşan kutlu hayvanların hem yaruk(beyaz) hem kararık(kara) özellikleri taşımasına bağlamaktayız. (Resim 2)

¹ Geyikler tarafından gökyüzünde çekilen bir araba ve bu arabayı kullanan arabacı Hristiyan kültürüne mal edilmiş Noel Baba'yı çağrıştırmaktadır.

(Resim 2) Esin 1976

Geyiğin gök ile yer arasında dönmesiyle birlikte aynı ejder gibi zaman çarkını döndürdüğünü düşündüğümüzde; yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bu dönüş aynı zamanda yıllık dönüşümü-yıllık takvimi² simgelemektedir, çeşitli anlatmalarda karşımıza çıkan geyiğin kurban edildikten sonra tekrar dirilmesini veya yırtıcı hayvanlar tarafından parçalanmasını—“yılın sona ermesi veya yeni yılın geliş arifesi” (Serikbol: 97) olarak yorumlamanın mümkün olabileceğini söyleyebiliriz ve buna örnek olarak da Kazakistan’da anlatılmakta olan şu hikâyeyi gösterebiliriz. “Temir Baba Beket Ata’nın adını işitir ve onunla tanışıp kerametlerini görmek için onun yanına gider. Beket Ata(1750–1813) öyle zengin birisi değildir. Temir Baba’yı misafir etmek için bozkırda dolaşarak duran arkarların³ erkeklerinden birini dua ile yanına çağırır. Onu kesip misafirini ağırlar. Daha sonra arkarın diş değmeyen kemiklerini toplayıp arkarın derisine sarar ve “uvfuv” der. Arkar tekrar ayaklanır ve yürüyüp gider. “Kazaklar arasında kurban edilen hayvanın 12 eşit parçaya bölünmesi adettir. Bu on iki eşit parça 12 aydır; arkarın kendisi ise bütün bir yıldır. Burada yenilen arkarın tekrar canlanması- eski yılın yerine yeni yılın gelmesidir.” (Serikbol: 98) Buna benzer bir diğer Kazak

² Kırgızlar arasında hâlâ kullanılan ve ay adlarının geyiğe bağlı olduğu bir takvimin olduğunu biliyoruz. Bu takvimdeki ay adları geyiğin doğumu, ayaklanması, çiftleşmesi gibi dönemlere göre düzenlenmiştir. (Şubat-Calgan Kuran, Mart-Çin Kuran, Nisan-Bugu, Mayıs-Kulca, Haziran-Teke, Temmuz- Baş Oona, Ağustos-Ayak Oona, Eylül-Toguzdun Ayı, Ekim-Cetin Ayı, Kasım-Beştin Ayı, Aralık-Üçtün Ayı, Ocak-Birdin Ayı vb.) Ayrıntılı bilgi için bk. B. Soltonoev, “Neden Takvimdeki Ay Adları Hep Geyiklerden Alınmıştır” Kırgızdar, Bişkek Basımevi, C. 1, s. 585. (Akt: Ulanbek Alimov)

³ Kazak geleneksel anlayışında kiyik ve bökenin düz arazide; arkar, bulan, elik, bugı ve maralın ormanlık-dağlık arazide yaşadıklarına inanılmaktadır. (Serikbol:107)

anlatması da şöyledir: Bir avcı hamile bir geyiği vurur. Onu pişirip yerken arkasından “hey” diye bir ses duyar. Aniden arkasına dönüp bakınca biraz önce vurduğu geyiği görür. Geyik “Benim kim olduğumu Ormanbet’e sor” deyip ortadan kaybolur. “Avcı ve Büyücü Kadın” masalı. (Serikbol: 98)

Bu şekildeki anlatmalarla, efsanelerle Anadolu’da ve Sibiry’a’da da karşılaşıldığını belirten Jean Paul Roux, bunların Sibiry’a kökenli olduğunu belirttiikten sonra Muğla yöresinden bir örnek vermektedir: Bir geyiği vuran avcı; onun kaybolan kaburga kemiklerinden birisinin yerine bir tahta parçası koyarak iskeleti eksiksiz olarak oluşturur. Bir süre sonra avcı yine bir geyik vurur ve kendisinin koyduğu kemiği yeni vurduğu geyikte bulur. (Roux 2001: 172)

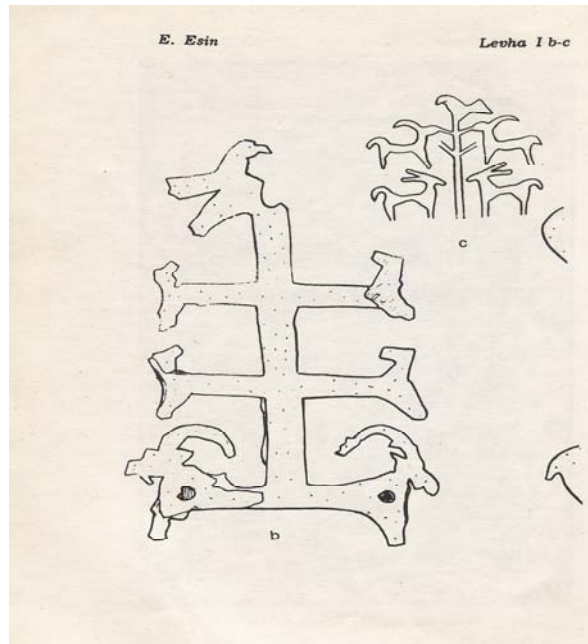
Şimdi de geyiğin bir başka özelliği üzerinde durmak istiyoruz. “Boynuz tacının öncelikle sosyal bir sembol olduğunu ve önceleri baksının, duacının başındaki başlığının bir aksesuarı olan boynuzun vakit geçtikçe makam ve beylik sahibinin (hanın, asker başının) başlığının aksesuarı niteliğine dönüştüğünü” belirten Serikbol (104) bu sembolün Güneş kültürünün etkili olmaya başladığı dönemde aktüel olmaya başladığını ve bu inanışın etkisiyle Kazaklar arasında “Başında boynuz çıkmak” diye bir deyim kullanılmaya başlamış olabileceğini ileri sürmüş ve buna örnek olarak Kobıland Batır destanından şu dizeleri vermiştir:

“Bitse bugün ömür sürem,
Allah bugün alsa da canımı razıyım.
Çıkıp boynuz tepemde,
Göge erdi başım.” (Kıdırbayulı Kobılandı, Batırlar Jırı, C. 6, s. 35, 1989)

“Başta boynuzun çıkması belli bir üstünlüğe sahip olma, başarıya ulaşma, dileğin yerine getirilmesi manasını bildirmektedir. Komutan olmayı da, han olmayı da başında boynuz çıkmayla paralel olarak görmek mümkündür. Bu yerdeki boynuz- tacın prototipi, beylik etmeye verilen ruhsat niteliğindedir... boynuz tacı ayrıca güneşin sembolik tasviridir” (Serikbol:104) Gök Türk Kağanlarının güneşe ve ateşe benzetildiği ve Uygur Kağanlarından bazılarının da Gök Tanrıdan, diğerlerinin güneş ve aydan, veya Kün-ay’dan kut almış olarak sayılmalarından”(Esin 2001:70) ve hatta Gök tanrısının da güneşle somut olarak özdeş olduğu inancının Türkler arasında bulunmasından dolayı boynuzla ilgili yukarıda bildirdiğimiz düşünceler akla yatkın gelmektedir.

Masal kahramanlarının veya hanın geyiği kovalaması (boynuz tacını), geyiğin rehberliğinde bir yerden bir yere gidilmesi – tan atarken nur saçan Güneş’e doğru yürümeyi (Serikbol:106-111) bildirebileceği gibi aynı zamanda tabiat olaylarının taklit edilerek tabiatla bütünleşileceğine inanan arkaik kültür insanının normal bir faaliyeti olarak da düşünülebilir. Belki de bu olay doğrudan doğruya Gök Tanrının hana, kahramana dolayısıyla halka gidilecek kutlu yeri veya memleketi göstermesi olarak yorumlanabilir.

M.Ö. 4 yüzyılda Almatı yakınında Göktürk harflerinin kullanıldığı bir mezarda bulunan altın adamın, zırhında ve kemerinde dağ keçisi veya geyik motiflerinin oldukça çok bulunduğunu ve başındaki börtün de tüy ve nebati motiflerden mürekkep olduğunu bildiren Emel Esin bu tarz tüye veya çam ağacına benzeyen nebati motiflerle süslü taşların Batı Hunlarına atfedilen mezarlarda da çıktığını, ve bu taşlardaki motifin de ağaç olduğunda şüphe olmadığını söylemekte ve sözlerine şöyle devam etmektedir: “Batı Türk ongununda ve Oğuz Hanın sülale kurma merasiminde olduğu gibi ağacın tepesinde bir kuş veya altında hayvanlar vardır. Hun taşlarında bunlar bir veya iki çift dağ keçisi veya geyiktir. Bu taşlar münasebetiyle Werner, Hunlara yeni bir yurda doğru, yol gösteren geyik efsanesini hatırlatmaktadır. Belki de bu taşlarda görülen motif, geyiğin gösterdiği yeni yurttaki kurulmuş sülalenin ağacı ve kutlu hayvanlardır.” (Esin 1976: 164-165) (Resim 3)

(Resim 3) Esin 1976

Şimdi de sizlere Türkiye’de farklı şekilde bilinen bir efsanenin yeni bir varyantını vererek geyikle ilgili yeni çıkarımlarda bulunmaya çalışacağız:

“Türklerin ata babaları İymo-Şeli (Altın Boynuzlu) ve Deniz/Göl ruhu diye adlandırılmaktaydı. Bunlar hayatlarını Aşidè mağarasının batı tarafında sürdürmekteydiler. İymo bir olağanüstü durumla karşılaşmıştı; her gün güneş batınca Deniz/Göl ruhunun kızı, ak geyik(buğı) şekline giren İymo’yu deniz altına götürüp, sabah olunca denizden çıkarıyordu. Aradan onlarca yıl geçtikten sonra, günlerden bir gün, boy büyük bir ava hazırlık yapmaktadır. Gece yarısı Deniz ruhunun kızı İymo’ya şöyle der: “Yarın senin ata mağaranda Altın Boynuzlu ak geyik dünyaya gelecek. Eğer o geyiği okunla vurup öldürürsen biz ebedî olarak birlikte yaşayabiliriz. Ama vuramazsan bizim ilişkimiz de burada sona erecek” der. Sabahla birlikte avcılar ağları-tuzakları kurarlar. Ata-babalarının mağarasından Altın boynuzlu ak-boz geyik dışarı çıkar. İymo adamlarından çemberi daraltmalarını ve daha sağlam hale getirmelerini ister. Geyik kurtulmak için bu çemberin üstünden zıplar. Ama bu sırada geyik başkası tarafından öldürülür. Buna sinirlenen İymo, Aşi boyunun liderinin başını kesip öldürür ve “Bundan sonra, Aşi boyunun liderini öldürmemle birlikte, Gök Tanrıya kurbanlık vermek gerektiğinde, Aşi boyunun oğullarını ve torunlarını kurban edeceğiz” diye ant içer. O zamandan itibaren Türkler kendi tuğlarının altında Aşi boyunun insanlarından kurban vermeye başladılar. Akşama doğru İymo denize gider. Fakat deniz ruhunun kızı: “Sen, ellerinle birini öldürdün. Kan kokuyorsun. Ben seninle ilişkiyi kesiyorum” der.⁴ (Serikbol:105-106) Bu anlatmadan şu sonuçları çıkarabiliriz:

Anlatmada, Eski Türklerin ataları olarak boynuz taçlıların ve yılan/ejderin (Deniz/Göl Ruhunun Kızı) adları geçmektedir. Ata olarak gösterilen boynuzluların erkek olanları ile beraber, Ata mağarasında dünyaya gelen bir başka altın boynuz taçlı erkek geyik vardır. Anlatmada belirtilmemesine rağmen mağarada bir dişi geyiğin (altın boynuzlu ak bugının annesi) varlığı da anlaşılıyor. Öyleyse dişi geyik ile ejderha arasında bir benzerlik/aynılık söz konusudur, diyebiliriz.(bk.Serikbol:106–107) Yukarıda da bahsettiğimiz gibi; geyik ve ejder takvimi belirleyen iki çarkın çevirenleridir ve bunların da güneş ve ay gibi karşılıklı dönüp durduklarına inanılmış olmalıdır. Çünkü eski Türkler arasında ejder ve geyiğin fiziksel olarak karışımı Fei-Lien denen bir somut varlıktan bahsedilmekteydi. “Somutlaştırılmış tezahürüyle ejder kışın

⁴ Bu efsane hakkında bizlere daha önce Wolfram Eberhard “Çin’in Şimal Komşuları” adlı eserinde bilgi vermişti. Ama orada bu efsane farklı şekildedir: “ Kök Türk Kağan sülalesinden bir avcı bir su tanrıçasıyla ilişkide bulunmuştu. Kök-Türk avcısı bir ak geyiği vurduğu için su tanrıçası darılmış ve insan kurbanlar istemişti.” (Esin 2001: 86’dan)

yer-suyun derinliklerinde yaşayan, baharda ise kanatlanıp uçan, böylece hem yer-su hem gök ilkelerine bağlı bir efsanevî ruh olarak düşünülüyordu. Yer-su da yaşarken ejderin kararık yönleri galip geliyordu. Baharda ise ejder gökyüzüne uçmaya ve böylece ateşli yönünü almaya hazırlanırken, vücudunda kanatlar, başının tepesinde uçmaya yarayan bir çıkıntı, boynuzlar ve yarak (erkek) cinsinin özelliği olan sakal çıkıyordu. Kanatlı ejderin somut şekildeki görünüşlerinden biri, eski Çin’de kuzeyli göçebelerin sınırındaki bölgede yaşayan tarihî bir kişilik olmakla beraber, rüzgar ejderi olarak resmedilen Fei-lien’di. Fei-lien; geyik başlı, kırmızı saçlı, yılan vücutlu, kuş kanatlı, insan elli ve ayaklı bir canavar olarak anlatılmaktadır.” (Esin 2001: 82)

Bütün bu anlattıklarımızı bir şema şeklinde gösterecek olursak; şu şekilde bir tabloyla karşılaşmaktayız: (Serikbol 2004: 119)

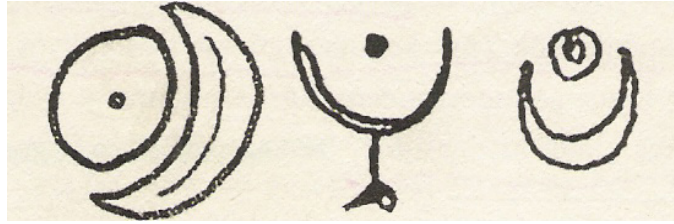
Altın boynuzlu ak Buğ	Gündüz	Güneş	Kağan
Yılan-Ejder	Gece	Ay Ana	Kadın-Hatun

Bu tabloya bakılınca geyiğin her zaman erkeğin sembolü, ejderin ise dişi sembol olarak kullanılması gerekecektir ki, bu sonuç bizi hataya götürür. Varlıkların gök ve yer arasında her zaman döndüğü ve bunların doğuda görüldükleri dönemin özelliklerine göre adlandırıldıkları ve o dönemin özelliklerini taşıdığı unutulmamalıdır.

Şimdi de Yine Bursa’da Saruhanlar köyü, yatırlar çevresinde (mezarların yanında değil, tam merkezde, özellikle sonbaharda ve ilkbaharda) (Cemiloğlu 2002:391) verilen ölü aşlarının nitelikleri ve Dede mezarlarına kırmızı-sarı-yeşil renkli yaşmaklar bağlanması üzerinde durmak istiyoruz.

İlk önce neden bu tür pratiklerin özellikle sonbahar ve ilkbaharda yapıldığını inceleyelim. Yukarıda da belirttiğimiz gibi iki türlü çark vardı ve bunların karşılıklı dönmesi takvimi belirliyordu. Güneşin yıllık ve günlük, ayın ise aylık ve günlük (28 aşamalı) bir hareket içinde olduğu ve karşılıklı olarak döndükleri düşünülüyordu. Güneş ve ayın birbirinin zıddı olarak düşünüldüğünü de söylemiştik. “Güneş doğuda belirirken ayın batıda yeryüzünün altına battığı, güneş günlük hareketinde öğleyin ayın yeryüzünün altındaki suların derinliğinde, hareketinin en aşağı noktasına varmış olduğu sanılıyordu. Türkçe bir ırkta ise künlü aylı körüşdi (görüştü) ifadesiyle ay ile güneşin bir araya geldikleri dönem olarak düşünülen ekinoks dönemlerine (bahar ile sonbahar) ve yeni aya karşılık geldiği anlaşılmaktadır. Biri gündüzü, biri geceyi temsil eden iki parlaklık simgesinin böylece karşılaşması yüksek parlaklık işareti olarak Çu

döneminden itibaren hükümdara bağlanıyordu. Çu hükümdarının bayrağında yer alan bu simge ay ve güneştopu şeklinde bir piktogramla temsil ediliyordu ve bugünkü Türk bayrağının da şekli bu eski geleneğe bağlanmaktadır.” (Esin 2001) Resim 4

Resim 4 (Esin 2001)

Yani Eski Türkler kendilerini merkez olarak algılamışlar ve güneş ile ayın bu merkez etrafında karşılıklı olarak döndüklerini düşünmüşlerdi. Herhalde gözlem sonucu olacak ki güneş ve ayın da ilkbaharda 21 Mart'ta (gece ile gündüzün eşit olduğu gün), sonbaharda ise 21 Eylül'de (gece ile gündüzün eşit olduğu gün) kavuştuklarına şahit olmuşlardı ve bu güne Kü-n-ay kavuştu demektedirler. Çulardan itibaren Köktürklerde, Uygurlarda, Hakani Türklerinde ve daha da sonraki dönemlerde güneş ve ay ayinlerinin; Gök, yer-su ve hükümdar atalarına verilen kurban ve tahta çıkış merasimlerinin ve Kutaggu-Bilig'den öğrendiğimize göre cülus törenlerinin de hükümdarlık simgesi olarak algılanan bu günlerde yapıldığını görmekteyiz. (bk. Esin 2001: 147, 149)

Böylelikle bu pratiklerin neden bu dönemlerde yapıldığını anlamış bulunuyoruz. Şimdi de bu törenlerin neden mezarların veya türbelerin hemen yanında değil de merkez olarak kabul edilebilecek açıklık bir yerde yapıldığı üzerinde durmak istiyoruz: Çulardan itibaren Gök ayinlerin tepesinde bir gölü olan dağlarda, yer-su ayinlerinin ise bu dağın eteğindeki bir ağaç altında veya göğe kurban verilen dağdan daha basık bir dağ tepesinde ya da atalar tapınağının ortasındaki üstü açık avluda yapıldığını biliyoruz. (Esin 2001: 161) Çuların ilk atası ve yer tanrısı Hou-chi'nin mezarı, bir göl içinde, bir ağaç dibindeydi. Çulardan itibaren Hanların Gök- Tanrıya ve yer-su unsurlarına ibadetlerini aynı buna benzer bir yerde; göl içinde toprak set önünde yaptıklarını da biliyoruz⁵ (Esin 2001: 113-115)

⁵ Oğuz Han'ın ikinci eşini bulduğu yer de böyle bir yerdir. “Yine bir gün Oğuz Kağan ava gitti. Önünde, bir göl ortasında, bir ağaç gördü. Bu ağacın kovuğunda bir kız vardı, yalnız oturuyordu.” (Muharrem Ergin; Oğuz Kağan Destanı, Hülbe Yayınevi, Ankara 1998, s 16) Yine Emel Esin'den öğrendiğimize göre, Çu, Hsiung-nu ve Tabgaçların “gök göbeği” ve dağ gölleri gibi Kök Türklerin tepesinde derin su olan dağları kutsal saydığı bilinmektedir. (Esin 2001: 113-115)

“Göl içinde görülen ağaç veya arazilerinin ortasında tek başına bulunan ağaçların dünyanın merkezini belirlediği ve hükümdarların bu ağaçtan (hayat ağacı)⁶ göğe çıktığı sanılıyordu.” (Esin 2001:160) “Bu yerler aynı zamanda hayatın başlayıp bittiği bir merkez konumundadır ki bu yönüyle; kozmik bölgelerin yani gök, yer/yer altının bir eksen üzerinde birleştiği noktadır. Kozmik dağın zirvesi hem dünyanın en yüksek noktası, hem de dünyanın göbeği, yaratılışın başladığı yerdir.” (Eliade 1994:31)

Aslında Türklerde de, evrensel iki ikeli kainat düşüncesinin yazılı işaretleri olan Türklere ait ırklardan Tav/Dağ ırkında⁷ belirtildiği gibi, “hayat orada bitip, orada başlamaktadır ve dağ; ölüme ve ölüm ötesinde düşünülen yeniden doğuma işaret etmektedir. Tağ ırkında belirtilenler bu şekliyle tamamen Mircae Eliade’nin belirttiği “merkez simgeciliğinin” özellikleriyle örtüşmektedir. Ona göre “merkez her şeyden önce kutsal olanın, mutlak gerçekliğin bölgesidir. Benzer biçimde öteki bütün mutlak gerçeklik simgeleri de (yaşam ve ölümsüzlük ağaçları, gençlik çeşmesi vb.) merkezde bulunmaktadır. Merkeze giden yol zorlu bir yoldur: tapınağın zorlukla çıkılan katları, kutsal mekânlara (Mekke, Hardwar, Yerusâlim) hac seferi; Altın Post, Altın Elmalar, Hayat Otu’nu bulmak için girişilmiş kahramanca ve tehlike dolu yolculuklar; kendi benliğine, varlığının merkezine giden yolu arayan kişinin karşılaştığı zorluklar ve diğer birçokları. Yol zahmetlidir, tehlikelerle doludur, çünkü din dışı olandan kutsal olana, geçici ve yanıltıcı olandan gerçeklik ve ebediyete, ölümden yaşama, insandan tanrıya geçiş ayinidir. Merkeze ulaşmak kutsallaşmaya, erginleşmeye (inisiyasyon) hak kazanmaya eşittir; dünün din dışı ve yanıltıcı varoluşunun yerini yeni bir varoluş, gerçek kalıcı ve etkin olan yeni bir yaşam almaktadır. Ayin aracılığıyla (kurban etme,

⁶ Tabiat kültürünün Türk inançlarındaki yeri için bk. Fikret Türkmen, “Eski Türklerin İnançlarında Tabiat Kültü”, E. Ü. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi-III, İzmir 1999, s. 175-181. Hayat Ağacı için bk. ..Yaşam ağacı, yani evrenin kendisi bu noktadan büyür...Aydınlanma ağacı (Bo Ağacı) altındaki Budha ve kutsal ağaç üzerindeki İsa, çok eskilere uzanan arketip bir dünya kurtarıcısı, Dünya Ağacı motifi çevresindeki benzer figürlerdir...(Joseph Campbell; Kahramanın Sonsuz Yolculuğu, Kabalıcı Yayınevi: 162, İstanbul 1999, s. 44, 52. Şaman kozmogonisinde dünya ağacı veya hayat ağacı denilen ağaç dünyanın merkezindedir ve yükselen dalları Bay Ülgen’in sarayına değer.....(Bilge Seyidoğlu, Mitolojik Dönemde “At” Prof. Dr. Umay Günay Armağanı, Ankara 1996, s.51-54.) ... Kozı Körpeş Bayan Sulu destanının hemen hemen bütün varyantlarında bayterek, şok terek, çuk terek, suk terek, vs. adlarıyla yer alan kutsal ve yalnız ağaçlar, kahramanların altına sığındıkları sevgili ya da sözlüleriyle buluştukları, düşmanları tarafından altında öldürüldükleri ağaçlar olarak görülmektedir. (Mehmet Aça; Kozı Körpeş Bayan Sulu Destanı Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.222 ve 678 numaralı dipnottaki kaynaklar) ...Bazen bir sırık şeklinde tasarlanan dünya ağacı, kutup yıldızına kadar uzanan dünyanın eksenidir...(Yaşar Çoruhlu; Türk Mitolojisinin ABC’si, Şamanist Mitoloji, Kabalıcı Yayınevi, s.72-73, 91) Mircae Eliade; “Evren Ağacı”, Şamanizm (Çev:İsmet Birkan) İmge Kitabevi, Ankara 1999, s. 302. Babil Simyası ve Kozmolojisi, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2002 s. 35-37. Ağaç-ana ile ilgili olarak geniş bir yorum için bk. Özkul Çobanoğlu; “Sözlü Edebiyat”, Türk Dünyası Ortak Edebiyatı -Türk Dünyası Edebiyat Tarihi, AKM Yayınları, Ankara 2001 , s. 32-38.

⁷ Tav/Dağ ırkı için bk. Esin: 2001:33, 37-38. Kutsal Dağ’ın tapınakla eş tutulması için bk. Mircae Eliade; Babil Simyası....., s. 26 Kozmik Dağ için ayrıca bk. Mircae Eliade; Şamanizm..., s. 298-302.

kan dökme ki bazı arkaik kozmogonilerde dünya, kaosu simgeleyen bir ilk canavarın veya kozmik bir devin kurban edilmesiyle varoluş kazanmıştır) kutsallaştırılmış her mekan dünyanın merkezine dönüştürülmekte, her ritüelin zamanı da mitsel “başlangıç” zamanına denk düşmekteydi. Yaratılış eylemi tezahür etmemiş olandan zahire, ya da, kozmolojik terimlerle kaostan kozmosa geçişi gerçekleştiriyorsa; yaratılış bir merkezde oluyorsa ve dolayısıyla cansızdan canlıya tüm varlık çeşitleri ancak esas olarak kutsal bir alanda varoluşa kavuşabiliyorsa_bütün bunlar merkez simgeciliğinin önemini gözler önüne sermektedir.” (Eliade 1994:31-33)

Şimdi de yatır başlarına neden kırmızı, yeşil, sarı yaşmakların, örtülerin bağlandığı üzerinde durmak istiyoruz. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi eski Türklerde sonbahar ve ilkbaharda yapılan törenlerde göğe, yer-suya kurbanlar verilmekteydi. Göğe verilen kurbanların kızıl renkte (kızılımtrak, veya boyalı) olması gerekiyordu ve bu törende şamanlar kızıl elbiseler giyerlerdi. Ayrıca ırklara göre, Gök unsurunun renklerinden biri koyu kıızıdır. Hükümdara benzetilen güneşin de ırklara göre rengi ateş rengi kıızıdır. Ayrıca isig öz’ün(sıcak ruh) göğe ulaşabilmesi için mezar başına ışık veya ateş çıkarabilecek nesnelere konmaktaydı. (bk.Esin 2001:31,35, 107)

Yer ayinlerinde merkez ve toprak simgesi olarak sarı rengin hakim olduğunu biliyoruz. Yeşil rengi ise bu renkler arasında bize göre en anlamlısıdır. Bu törenlerin biri gündüzü, biri geceyi temsil eden iki parlaklık simgesinin bir araya geldiği zamanda yapılması aklımıza evrenselci dikotomi de denilen iki ilke düşüncesini; yani Emel Esin’e göre, proto-Türk ve Türklerin en eski belki de öz kozmolojisini getirmektedir. Bilindiği gibi bu düşünceye göre kâinatın bütün tezahürleri gök ve yer_sub/v’un (yer-su yeryüzü) temsil ettiği birbirine zıt, fakat birbirini tamamlayan iki evrensel nefesten oluşmaktaydılar. İki zıt ilkenin bir araya gelişi hayatın özünü oluşturmaktadır; yaşamın kendisini formülize etmektedir.⁸ Çin-Türk kâinat düşüncesinden esinlendiği iddia edilen bir metinde(Esin 2001: 23) geçen “... bu yerli göklü, dişili erkekli(ilkeler kavuşursa, bütün canlı ve cansız, iki türlü varlık doğar” şeklindeki cümleler bizler için oldukça anlamlıdır.

Yeşil rengi, hayatın aslını, özünü temsil etmekle beraber, aynı zamanda yeniden doğumu, yeni bir dönemi de sembolize etmektedir; bir nevi yaradılışın tekrarıdır, yeni

⁸ Çin geleneğinde iki zıt ilkenin bir araya gelişi ve birbirini tamamlaması Yin-Yang olarak resmedilmektedir. Acaba Türklerdeki ay ile güneşin kavuşması “Kün-Ay” da aynı manaya mı gelmekteydi? Bk. Resim 4. (Bu makaleyi hazırladıktan sonra gördüğüm bir kaynakta bu düşüncemizi doğrular nitelikte bilgilere rastladık: Bk. C.A.S Williams; Encyclopedia of Chinese Symbolism and Art Motifs, New York 1960. Emel Esin; Orta Asya’dan Osmanlı’ya Türk Sanatında İkonografik Motifler, Kocabı Yayınları, İstanbul 2004, s. 64’den)

bir doğumdur, yeni bir başlangıcı da⁹ temsil eder. “Hemen her toplumda genç erkeklerin topluluğa katılma törenlerinin (erginlenme), günahların, ifritlerin kovulmasının veya yeni bir hanın tahta oturmasının da genellikle yılbaşına denk geldiği görülmekte ve böylece eski dönemden birey ve toplum olarak bir bütün halinde saflaşarak yeni bir başlangıca, yepyeni bir hayata geçiş amaçlanmaktadır. Bu sayede yaratılışın başladığı zamanı bir anlık bile olsa yeniden kurmaya çalışmaktaydılar. Onlara yani arkaik kültür insanlara göre her yeni yıl, zamanın yeniden başlaması; yani kozmogoninin tekrerrüdür..”(Eliade 1994: 61-65)

Yeni bir dönemi, yeni bir başlangıcı bildirdiği düşünülen zamanlarda, eski Türkler tarafından yapılan bu törenlerin belki de bir hatırası olarak Kazakistan’daki Ahmet Yesevi hangahındaki taykazanın kulplarına yeniden doğuş, diriliş ve yaratılış sembolü olan lotus¹⁰ çiçeğinin(nevruz çiçeği?) işlendiğini düşünmekteyiz.(Resim 5)

Resim 5 (Yeni Avrasya Yayınları)

Mustafa Cemiloğlu’nun bizlere bildirdiği üzere; Domaniç Saruhanlar köyüne üç kilometre mesafedeki Ebe Ana yatırında verilen aşlarda (Cemiloğlu 2002: 394) 12 kazanda et pişirilmektedir. 12 kazanın kullanılması da belki de aynı manaya gelmekteydi; yani 12 ayı simgelediğini düşündüğümüz kazanların kullanılmasıyla belki de bu törene katılanlar eski yılın bittiğini, yeni bir dönemin başladığını sembolize ediyorlardı. Bu yüzden 12 kazanın, hiç değilse ilk başlarda, ne 12 imamla, ne de 12 havariyle ilişkisinin olmadığını düşünüyoruz.

⁹ Yeni Yıla (Yılbaşı) dair düşünceler için ayrıca bk. Dursun Yıldırım; “Türklerin Yılbaşı Özgürlük Günü Bayramı”, Milli Folklor, S. 36, Ankara 1997, s. 2-4.

¹⁰ Lotus’un yeniden doğuş, diriliş ve yaratılış sembolü olarak kullanılması hakkında bk. Yaşar Çoruhlu; Lotus İkonografisi ve Uygur Sanatında Yeri, Uluslar arası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, 4-7 Eylül 1989.

Eski Türklerde ilkbaharda yapılan törenlerde gök gürültüsüne benzer sesler çıkaran davulların çalınması ile birlikte yağmurun başlaması Gök tanrının törene katılması olarak kabul ediliyordu. Ayrıca bu Gök tanrının kutunun alınabilmesi için gök ile yerin de beraber sallanması gerekmektedir. Gök, erkek, yer ise dişi olarak düşünülüyordu. (Esin 2001: 108) Yine ırklardan öğrendiğimize göre; hayatın aslı olarak gösterilen Gök gürültüsü (Chên) gök ve yer nefeslerinin ilk oğluydu,(Esin 2001:33) yani yeni bir varlığın doğumu, yeni bir hayat demektir ve bundan dolayı olmalıdır ki bu ırkın unsuru ağaç, rengi ise kök(mavi-yeşil)tür. Bunu şu şekilde de açıklayabiliriz: Gök unsurunun renklerinden birisinin koyu kırmızı(kırmızı), yer-su ayinlerinde de merkez ve toprak simgesi olarak sarı rengin hâkim olduğunu söylemiştik. Göğün erkek(kırmızı), yerin dişi(sarı) olduğunu hatırlayıp bunların birleşmesinden; yani iki zıt unsurun birleşmesinden yeni bir unsur(yeşil) doğmaktadır. Yeşilin doğuşu; yeni bir hayatın simgesi olarak, aynı gök ve yer nefeslerinin birleşmesinden doğan ilk oğul (Chên) gök gürültüsü gibidir.

Eski Türklerin inançlarındaki tabiat kültü hakkında yazdığı bir makalesinde Fikret Türkmen, gök ve yer/su ilkeleriyle ilgili görüşlerini bildirdikten sonra “Eski Türklerin düşünce ve inanç sisteminde insan-tabiat bütünleşmesi hatta aynîleşmesine sık sık rastlanmaktadır.....Türkler de diğer insanlar gibi, evrenin bir parçası olarak yaşamak ve öyle kalmak, tabiattaki olayları izlemek, ona saygılı olmak için kendi kozmik sistemlerini kurmuşlardır” (Türkmen 1999:176-181) demektedir. Bizce Fikret Türkmen’in vardığı bu sonuç yukarıdaki verdiğimiz örnekleri, gelenekleri çok iyi açıklar bir niteliktedir.

“İnsanoğlu doğada gözlemlediği tüm farklılıklara karşın kendi doğasının bütün evreninkiyle aynı olduğunu ve yetersizliklerinin sorumlusunun sadece insan olmasından kaynaklandığını bilir. Bu zorlukları dinle, büyüyle, hayvanları ya da bitkileri taklit ederek ve mümkünse bunlarla özdeşleşerek yenmesi tek şansıdır. Ve insan bu şansını değerlendirmesini bilir.”(Roux 2005: 91)

Sonuç olarak; Türkler kozmik yaşantıyla uyum içinde olmak, onunla bütünleşmek için kozmik yaşamı aynen tekrarlamaktadırlar. Çünkü bu onların öz kozmolojilerin esasıdır ve onlar bu yüzden “doğanın her yönünü kutsal bilirler ve doğa güçleriyle uyum içinde yaşayıp ve bu güçlerin kutunu kazanmakla iyilik haline varacaklarına” (Esin 2001: 22) inanırlardı.

Kaynaklar

Aça, Mehmet; Kozi Körpeş –Bayan Sulu Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma, 3 Cilt, Konya 1998. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

Campbell, Joseph; Kahramanın Sonsuz Yolculuğu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999.

Cemiloğlu, Mustafa; Bursa Yöresi Mistik Folkloru Kapsamında Atalar Kültünden Yer-Su Kültüne Uzanan Bir Çizgi ve Saruhanlar Köyü Ebe Ana Yatırı Çevresinde İnanç Oluşumu, 1. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri, C. II, Bursa 2002

Çobanoğlu, Özkul; “Sözlü Edebiyat”, Türk Dünyası Ortak Edebiyatı -Türk Dünyası Edebiyat Tarihi, AKM Yayınları, Ankara 2001.

Çoruhlu Yaşar; Lotus İkonografisi ve Uygur Sanatında Yeri, Uluslar arası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, AKMB Yay., 4-7 Eylül 1989.

Eliade, Mircae; Ebedî Dönüş Mitosu, (Çev: Ümit Altuğ), İmge Kitabevi, İstanbul 1994.

Ergin, Muharrem; Oğuz Kağan Destanı (Tercüme-Metin-Sözlük), Hülbe Yayınevi, Ankara 1988.

Esin,Emel; Türk Kozmolojisine Giriş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

Esin,Emel; “Ötüken Yış (Türk Sanatında Ağaçalı Dağ Hakkında Notlar)” Atsız Armağanı, Ötüken Yay., İstanbul 1976.

Kondıbay, Serikbol; Argı Kazak Mifologiyası, C. 4, Dayk Yay., Almatı 2004.

Roux, J. Paul; Türklerin ve Moğolların Eski Dini(Çev:Aykut Kazancığıl), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

Roux, J. Paul; Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar, Kabalcı Yay., İstanbul 2005.

Seyidoğlu, Bilge; “Mitolojik Dönemde At”, Prof. Dr. Umay Günay Armağanı, Feryal Matbaacılık, Ankara 1996.

Dursun, Yıldırım; “Türklerin Yılbaşı Özgürlük Günü Bayramı”, Millî Folklor, S. 36, Ankara 1997.

Türkmen Fikret; “Eski Türklerin İnançlarında Tabiat Kültü”, E. Ü. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi-III, İzmir 1999.